

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

nerna åsikter, tankar och känslor utan att man får klart för sig var i det biografiska materialet som beläggen finns. Detta gäller både Anna Hofmann Uddgren – som var den första svenska kvinnliga filmregissören och samtidigt pionjären som Strindbergsfilmare – och Asta Nielsen – den framstående danska stumfilmsstjärnan.

I en artikel om Gustaf Molanders film *Synd* (1928) – grundad på *Brott och brott* – tas svängarna ut rejält, mest till sådant som är allmängods i filmhistorien. Lika konstnerad är jag över Egil Törnqvists jämförande studie av två TV-föreställningar av *Pelikanen*, signerade Yngve Nordwall 1973 respektive Vilgot Sjöman 1982. Utrymmet som Törnqvist fått i boken räcker helt enkelt inte till för att genomföra resonemanget med tydliga belägg och – handen på hjärtat – en formulering som följande är problematisk: ”Strindberg föregriper också TV-mediet. Redan i förordet till *Fröken Julie* efterlyser han ’en liten scen och en liten salong’!”

Jag förutsätter att Törnqvist själv skulle stryka tanken om han fann den formulerad tex hos en av sina B-studenter. Med ohistorisk logik kan man lika väl hävda att Strindberg förutsåg att små TV-apparater passar bättre i små rum eller att 14” är bättre än 28” när det gäller att återge kampen mellan överklass och underklass. Som forskare får man undvika att gå för långt i det frivola, även om man kanske uppmanats att vända sig till en bredare läsekrets och att sätta sentida tekniska påfund i relation till tidigare perioders konstnärliga förhållanden.

Ur min synvinkel sett är Freddie Rokems essä om ”*Det filmiska som visuell struktur och metafor i Strindbergs teater*” den mest intresseväckande i boken. Samtidigt är språket här inte lika tillgängligt som i bokens övriga bidrag, vilka i stilistiskt god mening oftast är populärvetenskapligt hållna.

Rokem utgår från att Strindberg var en av världslitteraturens första dramatiker som utforskar ”rummets och tidens tänjarhet”, och att denna tendens direkt kan härledas från foto- och filmkonstens tidiga utveckling. Rokems artikel syftar till att ”antyd hur Strindberg i sin dramatik integrerat olika fotografiska och cinematografiska uttrycksmedel med vars hjälp han bryter ner och omformar det visuella språk som legat till grund för den mer traditionella realismen inom teatern” (s 82). Eftersom de exempel som Rokem tar är så spridda tidsmässigt, *Fröken Julie*, *Ett drömspel* och *Spöksonaten*, borde resonemanget byggts vidare med fler konsthistoriska referenspunkter. På samma sätt borde Rune Waldekrantz’ och andras resultat angående filmens beroende av teatermässigt utprovade berättarkonventioner ha tagits i beaktande. Likaså presenterar Rokem sin analys av ”åskådarblickens” rörelse i *Ett drömspels* struktur som om han inte vore bekant med Evert Sprinchorns fina och välkända utredning av logiken i drömspelet. Dessa synpunkter får dock inte uppfattas som alltför stränga.

Rokems utredning är mycket tankeväckande för den som intresserar sig för August Strindberg, hans verk och deras öden.

Årets *Strindbergiana* ger mersmak och faktaunderlag inför nya möten med författarens fantasi som den förvaltas i moderna medier.

Per Ringby

Per Gedin, *Litteraturen i verkligheten. Om bokmarknadens historia och framtid. Andra bearbetade och utökade upplagan*. Rabén Prisma 1997.

För ungefär tjugofem år sedan befann sig den svenska förlagsvärlden i kris. Bokutgivningen var för stor i förhållande till vad som var ekonomiskt försvarbart. De patriarkaliskt uppbyggda förlagen var tvungna att anpassa sig till modern affärsverksamhet, vilket inte gjordes utan smärtsamma förändringar av invanda arbetsrutiner. Nyordningen innebar att förlagen fick bättre kontroll på utgivning och lönsamhet, men fortfarande var det näst intill omöjligt att producera en svensk genomsnittsroman utan att göra förlust. Detta var en av de viktigare punkterna i Per Gedins bok *Litteraturen i verkligheten*, som utgavs första gången 1975. Då hade Gedin, vid den tiden chef för Wahlström & Widstrands förlag, fått några års distans till förlagskrisen och dess konsekvenser. Han ville försöka förstå och förklara vilka orsaker krisen hade i ett längre tidsperspektiv och vad den kunde komma att innebära för framtiden. Bokens undertitel löd *Om bokmarknadens historia och framtid*.

Nu är framtiden här. Drygt tjugo år har gått sedan *Litteraturen i verkligheten* gavs ut första gången, det talas på nytt om en kris för bokbranschen och Gedins bok har blivit utgiven på nytt i en bearbetad och utökad upplaga. Den här gången är det kanske inte så mycket en förlagskris som en bokläsarnas kris. Hårdare ekonomiska villkor för bokproducenterna gör att de satsar på ett färre antal titlar, som ska säljas i desto större upplagor, samtidigt som kommunala besparingar innebär inskränkningar av bibliotekens öppettider eller till och med nedläggningar av hela biblioteksfilialer. Kort sagt: försäljningsutbudet blir smalare och tillgängligheten av låneböcker försämrats. Gedin ger oss i den reviderade upplagan av sin bok fortsättningen på historien fram till idag, men något riktigt svar på om patienten kommer att tillfriskna eller dö ger han inte i de nyskrivna delarna.

Den stora merparten av boken är oförändrad, men den innehåller även en hel del nytt material, medan annat är uteslutet. Gedin har orienterat sig i den nyaste litteratur- och kulturvetenskapliga forskningen: bland annat gör han välgrundade hänvisningar till moderna filosofer som Fredric Jameson och Pierre Bourdieu, även om det naturligtvis inte varit Gedins avsikt att företa

några utförliga tillämpningar av deras teorier. I den historiska översikten har han tagit in forskningsresultat gjorda under tiden sedan den förra upplagan utgavs. Den framställning som tidigare till stora delar var uppbyggd kring Schück & Warburg, Sven Rinman, Ian Watt och Arnold Hauser har nu kompletterats åtskilligt. Framför allt ger Gedin exempel på vad 1700-talsforskare som Paul Hunter och Robert Darnton kunnat säga om böcker och läsning i bokmarknadens barndom och vad Q.D. Leavis kunnat tillföra bilden av romanläsaren genom åren. Rön om den svenska bok- och förlagshistorien framtagna av forskare som Bo Bennich-Björkman, Ingemar Oscarsson, Johan Svedjedal, Anita Ankarcrone, Gunnar Sahlin och Margareta Björkman har också inarbetats i texten. Den delen av boken har nu blivit en mycket läsvärd introduktion till svensk bokhistoria. Det finns även ett nästan helt nyskrivet kapitel med rubriken "Den kvinnliga läsaren och populärlitteraturen", där emellertid hänvisningarna till den omfattande moderna anglosaxiska forskningen på området begränsas till Dale Spender och Janice Radway. Där finns fortfarande mer att göra.

De historiska bakgrundskapitlen om "Uppkomsten av den moderna bokmarknaden", "Den läsande allmänheten och dess upplösning" och även fallstudien av den svenska förlagskrisen på 1970-talet är alltså givande, men det är ändå de nyskrivna delarna i slutet av boken som väcker störst intresse. I synnerhet de partier i de avslutande kapitlen "Romanen i ett föränderligt samhälle", "Romanens ekonomi" och "Bokslut" som behandlar utvecklingen i bokbranschen de senaste tjugo åren.

Redan 1975 skrev Gedin: "Romanen som underhållning kommer att få reducerad betydelse, eller rättare har redan fått det, beroende på att den måste tävla med många andra media och på att vi fått alltmer begränsad tid för läsning." Detta har tolkats som en profetia om romanens snara förestående död, men Gedin tillbakavisar i den nya upplagan att det var romanens fullständiga utplånande han avsåg. Men han har förvisso fått rätt angående bokläsningens trängda läge. Konkurrensen om vår fria tid har hårdnat sedan 1975. Bara inom mediaområdet finns exempel på helt nya aktiviteter som upptar vår tid i hemmet: vi har mångdubbelt fler TV-kanaler att välja bland tack vare kabeldistribution och parabolmottagning, dessutom har personatorernas erövring av hemmen erbjudit ny underhållning i form av CD-ROMspel och Internetabbonemang. Och bokläsandet har förändrat funktion under senare decennier. Gedin talar om den "nutida romanens fragmentarisering". För femtio år sedan fanns fortfarande idén om utvecklingsromanen levande. En roman kunde innehålla såväl samhällskritik som konstnärliga ambitioner; att läsa var en intellektuell syselsättning. Idag utgör romanen bara en av många delar i ett brett underhållningsutbud, me-

nar Gedin. Han talar om Kerstin Ekmans och Sven Delblancs 70-talsromaner som de "sista stora romansviterna i Sverige" och redan dessa var tillbakablickande. Nutidsfiktion i bokform är sällsynt om den inte är av det lättare slaget och behandlar livet i mediavärlden eller på krogen. Istället har flera av de senaste årens uppmärksammade svenska prosaverk påfallande ofta behandlat historiska personer, och populära faktaverk som Jostein Gaarders *Sofies värld* eller Stephen Hawking's böcker om världsrymdens ursprung verkar intressera läsarna mer än en roman med fiktiv intrig. Till och med i *Vecko-Revy* skriver man numer om von Wright och Wittgenstein lika gärna som man publicerar en kärleksnovell, påpekar Gedin.

Bokhandelskedjorna har, sedan fastprissystemet släpptes 1970, kunnat öka sina vinstmarginaler och deras marknadsföringsmetoder har, hävdar Gedin, styrt bokmarknaden mot en bestsellermarknad. Tendensen är att allt färre titlar säljer allt mer. Genom bokklubbarna, som under 70- och 80-talen för första gången fick de verkliga betydelse på bokmarknaden, fick förlagen bättre kontroll på försäljningen. I bokklubbarnas medlemstidningar kunde också de smala författarskapen presenteras utförligare än någonstans tidigare, men försäljningen av dem påverkades inte. Det som kan bli den traditionella romanens och den smala diktsamlingens räddning är, enligt Gedin, de nya datateknikbaserade metoderna för bokproduktion. De yttersta konsekvenserna av dessa är att lagerhållning i traditionell mening inte blir nödvändig framledes, förlagen kan när som helst trycka nya exemplar av en bok till samma pris som det första exemplaret eftersom hela texten inklusive formgivning finns lagrat i en dators minne. Distributionen sker inte med lastbil, utan med digitala signaler genom telefonkablar, i bästa fall ända till bokhandeln där kunden som efterfrågat en bok kan få den utskrivna på platsen. Gedin förutspår att förlagsekonomin och hela förlagsstrukturen kommer att förändras radikalt när den nya tekniken slagit igenom: det blir inte längre nödvändigt för ett förlag att producera bestsellers för sin överlevnad, de relativt låga produktionskostnaderna garanterar detta. Somliga stora förlag kommer även i högre utsträckning än tidigare att förlägga annat än bara böcker. Så är ju redan fallet: Svenska Bokförläggarföreningen har till och med bytt namn till Svenska Förläggarföreningen.

I det sista kapitlet, "Bokslut", ger Gedin den dubbeltydiga rubriken till trots en ganska hoppfull bild av skönlitteraturens framtid. Han uppmärksammar den förmodat romanfientliga polariseringen mellan små förlag specialiserade inom bestämda ämnesområden och de stora förlagskoncernerna på ständig bestsellerjakt. Men enligt Gedin är denna polarisering inte enbart av ondo. Kvalitetsförfattare har alltid haft en mycket begränsad läsekrets. Det är de stora förlagsgrupperna som

garanterar ”kvalitetslitteraturens överlevnad”, enligt Gedin, genom sina omfattande ekonomiska resurser och möjligheter att uthålligt invänta en författares genombrott efter den femte romanen eller diktsamlingen. Så trots fragmentariseringen, trots att bokläsandet utsätts för svår konkurrens av andra fritidsaktiviteter och inte längre är ett självklart val ens för de mest högutbildade konsumenterna, trots allt detta tror Gedin att boken kommer att finnas kvar. Läsandet och skrivandet är närmast inlärdade beteenden och skönlitteraturen har blivit ”en oundgänglig del av vår tillvaro”, skriver han.

Denna allmänt formulerade förhoppning är mer positiv än avslutningen i den första upplagan av *Litteratur i verkligheten*, vilken också står kvar nästan ordagrann 10 sidor från slutet i den nya upplagan. Då skrev Gedin att boken i framtiden skulle förlora i betydelse och allt han relaterar till som skett sedan dess verkar bara bekräfta den tendensen. Detta ger ett motsägelsefullt intryck; nytugåvans slutord verkar en aning krystade, som om Gedin känt sig tvungen att ändå vara hoppfull om bokens framtid. Men kanske står en förklaring till denna ambivalenta hållning att finna redan i den nya upplagans ”Inledning”. Även där påstår Gedin att romanen inte alls är död och att skönlitteraturen har stor betydelse även idag, men han hävdar också att den håller på att få en ny funktion. Människans uråldriga behov att berätta kommer aldrig att försvinna, ”bara ta sig nya former”. Och det är väl just detta som är den springande punkten: skönlitteraturen håller på att förändra karaktär såväl till innehåll som form. Den traditionella romanen har förlorat sin centrala roll, men såväl boken och det fiktiva berättandet kommer att bestå även om det fiktiva berättandet inte nödvändigtvis kommer att distribueras i bokform i framtiden.

Ett sådant synsätt, där fiktion och berättande inte begränsas till att vara ord tryckta på papper som bundits mellan hårda pärmar, får konsekvenser även för litteraturvetenskapen. Textbegreppet har redan vidgats betydligt under senare decennier och det står alltmer klart att föremålet för vår forskning inte längre kan begränsas till prosa, poesi och dramatik. Vi måste tänka oss att studera all sorts berättande, all sorts fiktion och studera det som det internationella, eller globala, fenomenet är.

Erik Peurell

Voltaire, *Histoire de Charles XII*. Édition critique par Gunnar von Proschwitz (Les œuvres complètes de Voltaire, 4), Voltaire Foundation, Oxford 1996, samt Voltaire, *Carl XII:s historia*. Tolkning, inledning och kommentar av Gunnar von Proschwitz. Norstedts. Sthlm 1997.

En av 1700-talets mest lästa och omtalade böcker är Voltaires ”Histoire de Charles XII”. Georg Brandes yttrade

om den i sin ”François de Voltaire”: ”Den väckte på sin tid ett intresse för Sverige i Europa som man kan jämföra med det intresse som Danmark har Shakespeares Hamlet att tacka för.” Mer än sextio franska editioner utkom redan under författarens egen livstid. Och enbart en uppräknig av översättningarna till språk som tyska, engelska, danska, spanska, holländska, italienska, polska, portugisiska och svenska fyller flera sidor. Alltsedan undertecknad som ung student inköpte boken i en torftig utgåva hos en bouquinist på kajerna i Paris – det är nu snart femtio år sedan – har jag ställt mig frågan, hur en upplysningsförfattare som Voltaire kunde bli så intresserad av en enväldig krigarkung i höga Norden? Vilka egenskaper var det hos Karl XII som lockade honom att syssla med denne exotiske monark under nästan hela sin levnad? Nog för att Voltaire var förtjust i majestäter och monarker, hans relationer till Fredrik den Store vittnar ju om det. Men Sveriges bödel – för att anlita Strindbergs frejdiga fras – borde, kan man tycka, inte svara mot upplysningens krav på en civiliserad, tolerant, human och upplyst kulturfurste.

Något uttömmande svar på mysteriet ges väl inte i den förnämliga textkritiska utgåva, som förre romanistprofessorn i Göteborg Gunnar von Proschwitz signerat och som 1996 utgivits i den franskspråkiga serien av Voltaires samlade verk. Men inom ramen för den helt imponerande forskningsprestation, som nu redovisas, får man skilda förslag till lösningar. von Proschwitz’ franskspråkiga, textkritiska version – mer än 700 sidor diger – ingår i ett av Europas mest omfattande och prestigeladdade utgivningsföretag, 150 band av Voltaires samlade skrifter, som nu befinner sig under arbete vid Voltaire Foundation i Oxford. Att Gunnar von Proschwitz utsetts att ansvara för utgivningen av ”Histoire de Charles XII”, är naturligtvis ett tecken på hans ställning i den internationella romanistiken. Inte många andra svenska språkmän kan glädja sig åt ett liknande renommé.

1700-talskännaren Gunnar von Proschwitz har också skilt sig från uppgiften med all heder. Efter vidsträckt och mödosam källforskning i franska och engelska arkiv – uppgiften måste ha kostat honom många år, kanske decennier av arbete – har han med beundransvärd klarhet och exakthet, redogjort för verkets tillkomst-, publicerings- och receptionshistoria. Med ofattbar energi har han sparat upp de sagesmän och källskrifter som Voltaire en gång begagnade sig av. Resultatet redovisas dels i introducerande avsnitt, dels i den fortlöpande kommentar som ägnas de många fortlöpande forskjutningarna och förändringarna i texten. Ty – det hör till saken – Voltaire arbetade på boken från dess första utgivningsår 1731 ända fram till 1775. Som historiker befann han sig i den gynnsamma situationen att skriva sin bok tämligen kort tid efter föremålets död. Många ögonvittnen, inte